

Mirosława Kanar¹

Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu

ORCID: 0000-0002-5426-4066

Wiedza o sobie dorosłych osób ze spektrum autyzmu²

Streszczenie

Przedmiotem podjętych badań opisanych w niniejszym artykule jest wiedza o sobie dorosłych osób ze spektrum autyzmu. Celem zaprezentowanych badań było poznanie i opisanie samowiedzy jednostek z autyzmem w obszarze fizycznym, osobowościowym, intelektualnym i społecznym, z uwzględnieniem samoopisu, samooceny oraz ideału własnej osoby. Ponadto dostrzeżono potrzebę określenia znaczenia diagnozy o spektrum autyzmu dla wiedzy o sobie badanych. Na drodze analizy i interpretacji materiału empirycznego dokonano opisu funkcji oraz źródeł samowiedzy dorosłych osób w spektrum autyzmu. Cel praktyczny ukierunkowano na zaproponowanie rekomendacji dla praktyki, dotyczących uwzględnienia w procesie terapii osób autystycznych programu poznawania siebie, budowania wiedzy o sobie oraz samoakceptacji.

Teoretyczny kontekst rozważań stanowiła teoria socjalizacji³. Zgodnie z tą koncepcją należy uznać, że wiedza o sobie jest rezultatem oddziaływań społeczno-kulturowych oraz wrodzonych właściwości biologicznych. Podstawą teoretyczną, na gruncie której prowadzone były badania, a także analiza i interpretacja materiału empirycznego, była teoria samowiedzy Józefa Kozielskiego. Proces badawczy został osadzony w orientacji jakościowej. Uznając, że człowiek jest uczestnikiem interakcji, w toku których tworzy i nadaje koncepcje osobiste, a także uwzględniając specyfikę funkcjonowania osób ze spektrum autyzmu, przyjęto, że paradygmat interpretacyjny jest kluczowym w celu poszukiwania odpowiedzi na nurtujące badacza problemy naukowe. U podstaw analizy i interpretacji wyników badań w niniejszej pracy znajduje się perspektywa fenomenograficzna. Dokonując syntezy wyników badań przedstawiono kilka wniosków ogólnych oraz rekomendacje dla praktyki.

¹ Mirosława Kanar – doktor nauk społecznych w dyscyplinie Pedagogika, adiunkt na Uniwersytecie im. A. Mickiewicza w Poznaniu. Zainteresowania naukowe: spektrum autyzmu, neuroróżnorodność, samowiedza, kształtowanie wiedzy o sobie, metodyka pracy pedagoga. Autorka swoją wiedzę na temat neuroróżnorodności wykorzystuje w pracy diagnostycznej współpracując z Fundacją FIONA w Poznaniu. Aktywnie włącza się w projekty zwiększające świadomość na temat spektrum autyzmu oraz w działania wspierające osoby neuroróżnorodne.

² Autorski artykuł naukowy napisany na podstawie pracy doktorskiej wyróżnionej w XIX edycji organizowanego przez Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych Ogólnopolskiego Konkursu „Otwarte Drzwi” na najlepsze prace magisterskie i doktorskie, których tematem badawczym jest zagadnienie niepełnosprawności w wymiarze społecznym, zawodowym lub zdrowotnym. Praca doktorska obroniona w 2022 r., wyróżnienie w kategorii prac doktorskich o tematyce rehabilitacji społecznej i zawodowej; tytuł pracy: „Wiedza o sobie dorosłych osób ze spektrum autyzmu”; autor pracy: Mirosława Kanar, adiunkt na Uniwersytecie im. A. Mickiewicza w Poznaniu; promotor pracy: dr hab. Jarosław Bąbka, prof. UZ, Uniwersytet Zielonogórski.

³ K. Hurrelmann, *Struktura społeczna a rozwój osobowości. Wprowadzenie do teorii socjalizacji*, Poznań, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, 1994

Słowa kluczowe:

samowiedza, spektrum autyzmu, neuroróżnorodność, wiedza o sobie, dorosłość

Self-knowledge of Adults on the Autism Spectrum**Summary**

A subject of the undertaken research is self-knowledge of adult people on the autism spectrum. A goal of presented investigation was cognition and description of self-knowledge of individuals with autism in physical, personal, intellectual and social areas, considering selfdescription, self-assessment and ideal of own self. Furthermore, influence of autism diagnosis on self-knowledge of the subjects was defined. Through analysis and interpretation of empirical material, functions and sources of self-knowledge were described. For a practical objective, suggesting recommendations for professionals, with regard to inclusion of self-learning, gathering self-knowledge and self-acceptance in a therapy process, was selected. Theoretical context of deliberation was K. Hurrelmans socialization theory. According to that conception, the self-knowledge is a result of sociological and cultural influences as well as inbred biological traits. Theoretical foundation, that made basis for research, analysis and interpretation of empirical material, was self-knowledge theory of Józef Koziellecki. A qualitative approach was used in the research process. An interpretative paradigm was found to be crucial in finding answers for scientific questions bothering the researcher, due to specificity of people on the autism spectrum and considering a person as a participant of social interactions, that lead to a creation of personal conceptions. The phenomenographical perspective is a foundation for analysis and interpretation of results in this discourse. The research was executed using the dialog method. The thesis is complemented by synthesis of research results along with recommendations for practitioners that connect to the process of supporting people with autism spectrum regarding building self-knowledge.

Keywords:

self-knowledge, autism spectrum, neurodiversity, self-knowledge, adulthood

Wstęp

W niniejszym artykule przedstawiono wyniki badań dotyczące wiedzy o sobie dorosłych osób w spektrum autyzmu. Osoby autystyczne są postrzegane w sposób stereotypowy i często pejoratywny przez społeczeństwo, m.in. jako unikające kontaktu z innymi ludźmi, niekomunikujące się, o mniejszych możliwościach poznawczych, a także są opisywane jako agresywne⁴. Autyzm jest jednak złożonym zjawiskiem o wielu niejednorodnych symptomach, w związku z tym nie można stawiać jednoznacznych stwierdzeń dotyczących całej populacji tej grupy osób. Przez wiele lat myślenie o neuroatypowości było zdominowane klinicznym podejściem do zagadnienia. Obecnie coraz częściej badacze dostrzegają, że autyzm może nie stanowić formy zaburzenia, a być „stanem ze spektrum autyzmu” (ang. „Autism Spectrum Condition”, ASC). Takie podejście pozwala uchwycić

⁴ Centrum Badań Opinii Społecznej. Społeczny obraz autyzmu. Raport z badań ilościowych. 2021, https://www.cbos.pl/PL/publikacje/news/2021/12/dane/Społeczny_obraz_autyzmu-styczen2021.pdf, [data dostępu: 04.01.2024]

różnorodność tego zjawiska, a także ukazać pomiędzy stosowanymi terminami to, co najważniejsze – człowieka. Przemiany w traktowaniu osób w spektrum autyzmu jako zewnątrzsterownego układu (podejście behawioralne) na rzecz zainteresowania się ich życiem wewnętrznym (podejście humanistyczne) oraz strukturą wiedzy (podejście poznawcze), stanowią podstawę wyboru niniejszej problematyki badań.

W polskiej literaturze można odnaleźć badania dotyczące sposobów postrzegania swojej diagnozy przez osoby w spektrum autyzmu⁵, przegląd badań dotyczących postrzegania siebie przez osoby autystyczne⁶, teoretyczne ujęcie problematyki samowiedzy osób neuroatypowych⁷, a także opis znaczenia oddziaływania społecznego na formowanie się samowiedzy u tej grupy ludzi⁸. Dociekania naukowe związane z wiedzą o sobie osób w spektrum autyzmu są podejmowane przez badaczy zagranicznych. Zgodnie z dotychczasowymi badaniami, samowiedza omawianej grupy osób w obszarze fizycznym oraz intelektualnym jest ukształtowana⁹. Autorzy dowodzą, że jednostki neuroatypowe mają zdolność do określenia swoich emocji czy stanów psychicznych, jednak nie potrafią one wykorzystać tej wiedzy w działaniach praktycznych¹⁰. Według badaczy osoby autystyczne mają problemy w konceptualizacji samowiedzy w obszarze społecznym¹¹. Co więcej, zgodnie z badaniami w tworzeniu się samowiedzy najpierw powstaje „Ja świadome

⁵ J. Błeszyński, *Samoocena autyzmu – jak osoby ze spektrum zaburzeń autyzmu odbierają autyzm. Badania netnograficzne*, „Logopedia Silesiana” 8(2019), 2019, s. 124–136

⁶ R. Kawa, M. Słowińska, E. Pisula, *Spostrzeganie siebie w u osób z zaburzeniami ze spektrum autyzmu*, [w:] B. Szczupał, A. Giryński, G. Szumski (red.), *W poszukiwaniu indywidualnych dróg wspierających wszechstronny rozwój osób z niepełnosprawnością*, Warszawa, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, 2015, s. 22–37

⁷ M. Kanar, *Samowiedza osób ze spektrum autyzmu w kontekście teorii umysłu*, „Ogrody Nauk i Sztuk” 8, 2018, s. 263–267; M. Kanar, *Samoświadomość w ujęciu kognitywnym a spektrum autyzmu*, „Progress” (5), 2019, s. 76–89

⁸ J. Ławicka, *Godność i prawo do bycia człowiekiem. O przemocy wobec dziewcząt i kobiet ze spektrum autyzmu*, „Metody Terapii” 7/2019, 2019

⁹ A. Lee, R. P. Hobson, *On developing self-concepts: a controlled study of children and adolescents with autism*, „Journal of Child Psychology and Psychiatry” 39, 1998, s. 1131–1144; S. Nichols, S. P. Stich, *Mindreading: An integrated account of pretence, self-awareness, and understanding other minds*, Oxford, Clarendon, Oxford University Press, 2003

¹⁰ L. Capps, M. Sigman, N. Yirmiya, *Self-competence and emotional understanding in high-functioning children with autism*, „Development and Psychopathology” 7, 1995, s. 137–149; A. Lee, R. P. Hobson, *On developing self-concepts: a controlled study of children and adolescents with autism*, „Journal of Child Psychology and Psychiatry” 39, 1998, s. 1131–1144; S. Vickerstaff, S. Heriot, M. Wong i in., *Intellectual ability, self-perceived social competence, and depressive symptomatology in children with high-functioning autistic spectrum disorders*, „Journal of Autism and Developmental Disorders” 2007, 37, s. 1647–1664; D. Zahavi, *Complexities of self*, „Autism” 14, 2010, s. 547–551

¹¹ A. Lee, R. P. Hobson, *On developing self-concepts: a controlled study of children and adolescents with autism*, „Journal of Child Psychology and Psychiatry” 39, 1998, s. 1131–1144; P. Carruthers, *The Opacity of Mind – An Integrative Theory of Self Knowledge*, Oxford, Oxford University Press, 2013; A. J. Farley, B. Lopez, G. Saunders, *Self-conceptualization in autism: knowing oneself knowing self-through-other*, 2010

siebie”, a następnie kształtuje się „Ja społeczne”¹². Część autorów twierdzi, że osoby w spektrum autyzmu mają rozwiniętą wiedzę o sobie w sferze społecznej¹³.

Niestety, można zauważyć brak zgodności autorów na temat samowiedzy u osób autystycznych. Oznacza to potrzebę dalszego eksplorowania omawianego zjawiska. Użyte wyniki badań ukazują strukturę wiedzy o sobie dorosłych osób rozwijających się w spektrum autyzmu w odniesieniu do sfery fizycznej, osobowościowej, intelektualnej oraz społecznej. Ponadto przeprowadzone badanie pozwala ukazać źródła samowiedzy u tej grupy osób oraz jej funkcje.

Przyjęta perspektywa teoretyczna

Teoretyczny kontekst rozważań stanowi teoria socjalizacji Klause Hurrelmann¹⁴. Zgodnie z tą koncepcją należy uznać, że wiedza o sobie jest rezultatem oddziaływań społeczno-kulturowych oraz wrodzonych właściwości biologicznych. Autokonceptcja jest całością wiedzy o sobie człowieka, która dotyczy postaw, właściwości, motywów i kompetencji działania¹⁵. Zgodnie z założeniami teorii socjalizacji społeczeństwo oraz właściwości biologiczne człowieka mają realny i ciągły wpływ na jego działania. Wsparcie osób w spektrum autyzmu w procesie rozwijania samowiedzy i akceptacji siebie jest częścią prawidłowego procesu socjalizacji.

Przyjęto podejście poznawcze oraz teorię samowiedzy według Józefa Kozielskiego jako teoretyczną podstawę badań własnych¹⁶. W pracy uznano wiedzę o sobie za zbiór sądów opisowych (samoopis), wartościujących (samoocena), a także sądów o standardach osobistych jednostki (ideał własnej osoby), które uwzględniają następujące obszary: fizyczny, osobowościowy, intelektualny oraz społeczny¹⁷. Zaletą wykorzystanej koncepcji jest to, że autor zwrócił uwagę na funkcje i źródła samowiedzy. Przyjęto, że wiedza o sobie jest zdobywana poprzez aktywność własną jednostki, opinie innych osób oraz porównywanie siebie z innymi ludźmi¹⁸. Zgodnie z przyjętym podejściem uznano, że wiedza o sobie pełni funkcję: poznawczą, która jest podstawowym wyznacznikiem wiedzy jednostki o sobie; motywującą, która inicjuje do wybrania określonego kierunku działa-

¹² U. Frith, *Autyzm – wyjaśnienie tajemnicy*, Gdańsk, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 2004; P. Carruthers, *The Opacity of Mind – An Integrative Theory of Self Knowledge*, Oxford, Oxford University Press, 2013

¹³ L. Capps, M. Sigman, N. Yirmiya, *Self-competence and emotional understanding in high-functioning children with autism*, „Development and Psychopathology” 7, 1995, s. 137–149; S. Nichols, S. P. Stich, *Mindreading: An integrated account of pretence, self-awareness, and understanding other minds*, Oxford, Clarendon, Oxford University Press, 2003; S. Vickerstaff, S. Heriot, M. Wong i in., *Intellectual ability, self-perceived social competence, and depressive symptomatology in children with high-functioning autistic spectrum disorders*, „Journal of Autism and Developmental Disorders” 2007, 37, s. 1647–1664

¹⁴ K. Hurrelmann, *Struktura społeczna a rozwój osobowości. Wprowadzenie do teorii socjalizacji*, Poznań, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, 1994

¹⁵ Ibidem, s. 58–60

¹⁶ J. Kozielski, *Psychologiczna teoria samowiedzy*, Warszawa, PWN, 1986

¹⁷ Ibidem

¹⁸ Ibidem; M. Kielar-Turska, *Jak pomagać dziecku w poznawaniu świata?*, Warszawa, Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, 1992; A. Niedźwieńska, *Poznaj samego siebie*, Warszawa, Wydawnictwo Akademicka, 2012

nia bądź jest wskaźnikiem braku występowania działania; regulującą, dzięki której dana jednostka może korygować swoje zachowanie i tworzyć nowe cele, a także integracyjną, która pozwala myśleć jednostce o sobie w kategorii podmiotowej, tożsamościowej¹⁹.

Założenia metodologiczne badań własnych

Uznano, że paradygmat interpretatywny jest kluczowy w celu poszukiwania odpowiedzi na nurtujące badacza problemy naukowe. Paradygmat ten pozwolił na wykorzystanie metod jakościowych w celu zebrania materiału badawczego. Osoby rozwijające się w spektrum autyzmu charakteryzują się trudnościami w sferze komunikacyjnej, a także społecznej. W związku z tym szczególnie istotne okazało się indywidualne podejście do każdego badanego.

U podstaw analizy i interpretacji wyników badań znajduje się perspektywa fenomenograficzna. Tak rozumiane podejście badawcze związane jest z podejściem opisowym, eksploatującym znaczenie danego zjawiska²⁰. Perspektywa fenomenograficzna wiąże się z potrzebą odkrywania danego zagadnienia pod kątem poszukiwania odpowiedzi na pytanie „jakie jest dane zjawisko?”. Istotne jest, aby określić znaczenie badanej problematyki, jednak nie ma konieczności odnajdywania przyczyn bądź wartościowania odkrytych fenomenów²¹. Wybór tej orientacji metodologicznej wynika z przedmiotu badań, który dotyczy wiedzy o sobie dorosłych osób w spektrum autyzmu, a której nie da się zobiektywizować. Samowiedzę można ukazać jedynie przez pryzmat subiektywnego jej definiowania przez badanych.

Przedmiotem badań jest wiedza o sobie dorosłych osób w spektrum autyzmu. Podjętym badaniom przyświecały następujące cele poznawcze:

1. Poznanie i opisanie wiedzy o sobie dorosłych osób w spektrum autyzmu w obszarze fizycznym, osobowościowym, intelektualnym i społecznym, z uwzględnieniem samoopisu, samooceny oraz ideału własnej osoby.
2. Określenie znaczenia diagnozy spektrum autyzmu dla samowiedzy dorosłych osób w spektrum autyzmu.
3. Opisanie funkcji wiedzy o sobie u dorosłych osób w spektrum autyzmu.
4. Określenie źródeł wiedzy o sobie dorosłych osób w spektrum autyzmu.

Cel praktyczny ukierunkowano na zaproponowanie rekomendacji dla praktyki, dotyczących uwzględnienia w procesie terapii osób w spektrum autyzmu programu poznawania siebie, budowania wiedzy o sobie oraz samoakceptacji.

¹⁹ J. Koziński, *Psychologiczna teoria samowiedzy*, Warszawa, PWN, 1986; M. Dymkowski, *Niepewność samowiedzy jak regulator zachowania*, Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1993; J. Reykowski, *Obraz własnej osoby jako mechanizm regulujący postępowanie*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 3, 1970, s. 48

²⁰ N. K. Denzin, Y. S. Lincoln, *Metody badań jakościowych*, tom 1 i 2, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009; E. Zaręba, *Eksperymenty i próby eksperymentalne w pedagogice*, [w:] S. Palka (red.), *Orientacje w metodologii badań pedagogicznych*, s. 89–98, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1998, s. 44

²¹ M. Nowicka, *Socjalizacja na lekcjach w klasach początkowych. Praktyki – przestrzenie – konceptualizacje*, Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek, 2010, s. 147

W badaniach udział wzięło 30 osób w wieku wczesnej dorosłości, zgodnie z założeniami Levinsona, tj. od 18. do 40. roku życia²². Do analizy wybrano 25 wywiadów z osobami w normie intelektualnej oraz osób komunikujących się werbalnie. Grupę uczestników badania stanowiło 12 kobiet oraz 13 mężczyzn, w wieku od 20 do 45 lat. Istotny aspekt przy doborze grupy badanych dotyczył diagnozy spektrum autyzmu, zgodnie z Międzynarodową Klasyfikacją Chorób ICD-10²³. Kolejnym kryterium doboru do badań uczestników była kompetencja komunikacyjna i społeczna umożliwiająca udział w rozmowie. Wykluczono z analizy wywiady z osobami, które nie spełniały powyższych wytycznych, tj. występowała sprzężona niepełnosprawność: autyzm oraz niepełnosprawność intelektualna lub osoba zrezygnowała z badania w trakcie jego trwania²⁴. Zamknięcie rekrutacji do badania wynikało ze stwierdzenia stanu teoretycznego nasycenia. Zjawisko to obserwuje się poprzez powtarzanie przez osoby uczestniczące w badaniu informacji odpowiadających problemom oraz brak pojawiania się nowych. Z analizy literatury przedmiotu wynika, że w celu uzyskania teoretycznego nasycenia w badaniach fenomenograficznych wykorzystuje się najczęściej 5–25 wywiadów²⁵. Badania zostały przeprowadzone z uwzględnieniem anonimowości respondentów, jednakże w celu dopełnienia obrazu uczestników projektu badawczego należy wskazać dane o charakterze faktograficznym. W rozmowie udział wzięło pięć osób będących w związku małżeńskim oraz mających potomstwo, trzy osoby samotnie wychowujące dzieci, trzy osoby będące w relacji partnerskiej oraz czternaście osób samotnych. Ponadto dwanaście osób miało wykształcenie wyższe, dwóch uczestników badania wykształcenie średnie, a sześciu badanych wykształcenie średnie (bez matury), cztery osoby uczęszczały do szkoły średniej, a jedna osoba była w trakcie studiów. Teren badań nie był ściśle określony. Obejmował takie miasta jak: Zielona Góra, Poznań, Gdynia, Wrocław, Szczecin oraz Warszawa. W doborze osób do projektu badawczego zastosowano metodę kuli śnieżnej²⁶.

Choć w Polsce wciąż stosuje się w diagnostyce klasyfikację autyzmu z uwzględnieniem podziału na: autyzm dziecięcy, autyzm atypowy, zespół Retta, inne dziecięce zaburzenia dezintegracyjne, zaburzenia hiperkinetyczne z towarzyszącym upośledzeniem umysłowym i ruchami stereotypowymi oraz zespół Aspergera, w artykule uznano za zasadne stosowanie określenia „spektrum autyzmu”. Związane jest to z odwoływaniem się przez współczesnych badaczy do klasyfikacji ICD-11²⁷, która w Polsce obowiązuje dopiero od 1 stycznia 2022 roku. Stosowana w artykule terminologia odnosząca się do autyzmu była również konsultowana z osobami badanymi i samorzecznikami.

W celu przeprowadzenia badań wykorzystano metodę dialogową. Z literatury przedmiotu wynika, że w badaniach osób w spektrum autyzmu coraz częściej wykorzystuje

²² D. J. Levinson, *A conception of adult development*, „American Psychologist” 41, 1986

²³ Międzynarodowa Statystyczna Klasyfikacja Chorób i Problemów Zdrowotnych, ICD-10, 2008, <https://stat.gov.pl/Klasyfikacje/doc/icd10/pdf/ICD10TomI.pdf>, [data dostępu: 03.01.2024]

²⁴ Badani zostali poinformowani przed spotkaniem o możliwości przerwania rozmowy w każdym jej momencie.

²⁵ S. Pasikowski, *Granice teoretycznego nasycenia*, „Rocznik Lubuski” 41(1), 2015, s. 33–40

²⁶ E. Babbie, *Podstawy badań społecznych*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009

²⁷ Światowa Organizacja Zdrowia, Międzynarodowa Statystyczna Klasyfikacja Chorób i Problemów Zdrowotnych, ICD-11, 2019, <https://icd.who.int/en>, [data dostępu: 03.01.2024]

się ten sposób gromadzenia danych²⁸. Metoda dialogowa daje możliwość przeprowadzenia swobodnej rozmowy, a także wynegocjowania wspólnego stanowiska pomiędzy badaczem a badaną osobą. Prezentowany projekt badawczy realizowano od lutego 2019 roku do września 2020 roku, co spowodowane było trudnościami wynikającymi ze stanu zagrożenia epidemiologicznego Covid-19. Kolejnym krokiem było stworzenie skryptów z przeprowadzonych badań. Tak przygotowany materiał empiryczny był obiektem dalszej analizy i interpretacji, zgodnie z założeniami fenomenografii²⁹.

Wyniki badań własnych – ujęcie syntetyczne

Z badań wynika, że samowiedza jest istotnym elementem autokoncepcji osób w spektrum autyzmu oraz stanowi wieloaspektowy i dynamiczny konstrukt. Syntetyczne ujęcie uzyskanych wyników badań uwzględnia obszar fizyczny, osobowościowy, intelektualny oraz społeczny samowiedzy badanych. Obszary wiedzy o sobie poddano analizie ze względu na takie jej komponenty jak: samoopis, samoocena oraz ideał własnej osoby³⁰.

Zrekonstruowanie samowiedzy badanych miało na celu ukazanie, jak dorosłe osoby w spektrum autyzmu rozumieją i definiują wiedzę o sobie w obszarze fizycznym. W tym aspekcie sądy opisowe przyporządkowano dwóm kategoriom: „samoopis uwzględniający cechy dystynktywne jednostki” oraz „samoopis jako zbiór wielu danych fizycznych wyrażonych w wielkościach matematycznych”. Stwierdzono, że samoopis badanych odnoszący się do sfery fizycznej wiąże się z prezentowaniem treści o sobie, z uwzględnieniem aspektu tożsamościowego, dotyczącego „Ja”. Ponadto zawiera on informacje na temat właściwości fizycznych badanych osób, np. wagi, wzrostu. Ustalono, w jaki sposób osoby w spektrum autyzmu rozumieją i konceptualizują samoocenę dotyczącą sfery fizycznej, wyłaniając dwie kategorie: „samoocenę uwzględniającą wady i zalety” oraz „samoocenę afirmującą”. Odkryto, że u tej grupy osób samowiedza w obszarze fizycznym może wzmacniać ich poczucie własnej wartości. Analiza prezentowanych badań pozwala stwierdzić, że badani konceptualizują dwie odmienne wizje ideału własnej osoby w sferze fizycznej. Są to: „ideał własnej osoby uwzględniający ogólne kanony atrakcyjności występujące w społeczeństwie” oraz „słabo zaznaczający się ideał własnej osoby”. Uczestnicy badania odczuwają potrzebę dopasowania swojego wyglądu do otoczenia, jednak wskazana przez nich gotowość do modyfikacji wyglądu nie odbiega od ogólnych, społecznych norm dotyczących wyglądu zewnętrznego. Ponadto ustalono, że akceptują oni swoje cechy fizyczne, co zostało ukazane w kategorii „słabo zaznaczający się ideał własnej osoby”.

²⁸ A. M. Scheeren, S. Begeer, R. Banerjee, M. Meerum Terwogt, H. M. Koot, *Can you tell me something about yourself?: Self-presentation in children and adolescents with high functioning autism spectrum disorder in hypothetical and real life situations*, „Autism” 14(5), 2010, s. 457–473; M. O’Reilly, J. N. Lester, T. Muskett, *Discourse/conversation analysis and autism spectrum disorder: Erratum*, „Journal of Autism and Developmental Disorders” 46(2), 2016, s. 360; J. E. Norris, L. Crane, K. Maras, *Interviewing autistic adults: Adaptations to support recall in police, employment, and healthcare interviews*, „Autism” 24(6), 2020, s. 1506–1520

²⁹ F. Marton, *Phenomenography – describing conceptions of the World around us*, „Instructional Science” 10, 1981, s. 177–200

³⁰ J. Kozielecki, *Psychologiczna teoria samowiedzy*, Warszawa, PWN, 1986

Kolejny analizowany aspekt dotyczył samowiedzy osób w spektrum autyzmu w obszarze osobowościowym. Wyodrębniono dwie kategorie samoopisu, które odnoszą się do cech indywidualnych osób autystycznych: „samowiedza jako zbiór formalnych informacji o sobie” oraz „samowiedza uwzględniająca aspekt tożsamościowy”. Zostały one wyłonione na podstawie wypowiedzi zebranych na początku rozmowy z uczestnikami badania, czyli stanowiły spontaniczny samoopis tych osób. Samowiedza badanych w tym aspekcie jest zaprezentowana w formie informacyjnej bądź odnosi się do „Ja” badanych. Mając na względzie znajomość przez badanych swoich właściwości behawioralnych, wyłoniono dwie kategorie samowiedzy: „samowiedza uwzględniająca cechy wynikające ze spektrum autyzmu” oraz „samowiedza jako czynnik kontroli nad własnych zachowaniem”. Zaprezentowane badania świadczą o tym, że osoby w spektrum autyzmu są świadome swoich właściwości behawioralnych, które wynikają z ich neuroatypowości. Dzięki temu badani tworzą strategie minimalizujące ryzyko wystąpienia niewłaściwych bądź wyczerpujących psychicznie zachowań. Ponadto wyodrębniono dwie kategorie samoopisu: „Ja Autysta” oraz „Ja uwzględniające podobieństwa i różnice z osobami neurotypowymi”. Ukazują one, w jaki sposób osoby w spektrum autyzmu konceptualizują wiedzę o sobie w odniesieniu do swoich właściwości emocjonalnych. Wyłonione kategorie świadczą o tym, że osoby autystyczne mają świadomość problemów w sferze emocjonalnej, jednak nie potrafią one odnaleźć sposobów korygujących ten stan. Na podstawie analizy i interpretacji materiału empirycznego wyłoniono dwie, kontrastujące ze sobą samooceny osób w spektrum autyzmu dotyczące obszaru osobowościowego: „samoocena uwzględniająca pozytywne przekonania o sobie” oraz „samoocena uwzględniająca negatywne przekonania o sobie”. W wypowiedziach badanych można odnaleźć sądy wartościujące zarówno o charakterze pozytywnym, jak i negatywnym. Podczas analizy badań uznano, że nie zaznaczyła się tylko jedna koncepcja ideału własnej osoby dotycząca obszaru osobowościowego. Wyłoniono kategorię: „ideał własnej osoby uwzględniający pragnienia w sferze osobowościowej” oraz „słabo zaznaczający się ideał własnej osoby”. Osoby w spektrum autyzmu nie zawsze są zadowolone z tego, kim są i chciałyby dokonać zmian w swoim życiu. Z wypowiedzi badanych można wnioskować, że są oni świadomi swoich trudności, np. problemów z regulacją swoich zachowań oraz emocji. Ponadto wyróżniono kategorię „słabo zaznaczający się ideał własnej osoby”, mając na uwadze sądy o standardach osobistych odnoszących się do stanu rzeczywistego. Można domniemywać, że badani, którzy podejmowali się nieudanych prób niwelowania swoich trudności, rezygnują z tworzenia koncepcji „lepszego” siebie i dążenia do zmian.

Analiza i interpretacja materiału badawczego pozwoliła ukazać, jak dorosłe osoby w spektrum autyzmu rozumieją i definiują wiedzę o sobie w obszarze intelektualnym. Wyłoniono dwie kategorie samoopisu badanych dotyczącego sfery intelektualnej: „Ja Autysta” oraz „Ja uwzględniające różnice i podobieństwa z osobami neurotypowymi”. Badani posiadają informacje na temat swoich możliwości oraz doceniają te umiejętności, które związane są ze spektrum autyzmu. Ponadto wypowiedzi uczestników badania odnoszą się do porównań siebie z innymi ludźmi. Osoby w spektrum autyzmu odnosząc się do sfery intelektualnej, uznają, że mają lepsze możliwości od ludzi neurotypowych. Koncepcje samooceny badanych zostały uwzględnione w dwóch kategoriach: „samoocena ambiwalentna” oraz „samoocena afirmująca”. Uczestnicy badania wskazują

zarówno swoje mocne, jak i słabe strony w obszarze intelektualnym. Ponadto ukazują oni pozytywne aspekty swojego intelektualnego funkcjonowania, a także podkreślają swoje ponadprzeciętne możliwości. Dokonując rekonstrukcji wiedzy o sobie w obszarze intelektualnym osób w spektrum autyzmu, wyłoniono dwie kategorie ideału własnej osoby. Wypowiedzi badanych, które dotyczą kategorii „ideał własnej osoby uwzględniający myślenie życzeniowe”, wskazują na te aspekty funkcjonowania intelektualnego, które chcieliby rozwinąć bądź udoskonalić. Bywa, że jednostki neuroatypowe nie chcą dokonywać zmian w obszarze intelektualnym, co odpowiada kategorii „słabo zaznaczający się ideał własnej osoby”.

Rekonstrukcja samowiedzy osób w spektrum autyzmu w obszarze społecznym pozwoliła określić, jak rozumieją i definiują oni wiedzę o sobie w obszarze społecznym. Kategorie „Ja społeczne” oraz „Ja aspołeczne” wskazują na dwa odmienne sposoby rozumienia wiedzy o sobie przez uczestników badania w obszarze społecznym. Wypowiedzi badanych, które świadczą o posiadaniu więzi z bliskimi osobami oraz o relacjach ze znajomymi przypisano do kategorii „Ja społeczne”. Kategoria „Ja aspołeczne” uwzględnia wypowiedzi osób ze spektrum autyzmu, w których odnoszą się oni do świadomej rezygnacji z nawiązywania interakcji społecznych lub które świadczą o tym, że zostali oni wykluczeni z relacji z innymi ludźmi. Wyodrębniono dwie kategorie samooceny: „samoocena uwzględniająca rzeczywistość społeczną” oraz „samoocena związana z potrzebami społecznymi”. Osoby w spektrum autyzmu ukazują swoje miejsce w rodzinie, określają, jakie znaczenie mają dla nich najbliżsi, a także opisują swoje relacje ze znajomymi. Ideał własnej osoby u badanych w obszarze społecznym charakteryzują dwie kategorie: „ideał własnej osoby uwzględniający aprobatę społeczną” oraz „słabo zaznaczający się ideał własnej osoby”. Uczestnicy badania dostrzegają swoją odmienność w funkcjonowaniu społecznym, ponadto ujawniają poczucie samotności. Osoby autystyczne są otwarte na poszerzenie znajomości, założenie rodziny bądź nawiązanie relacji przyjacielskich. Zdarza się, że badani wskazują, że są zadowoleni ze swoich obecnych relacji z innymi ludźmi bądź akceptują ich brak.

Analiza i interpretacja materiału empirycznego pozwoliła uzyskać informacje o tym, jak badani rozumieją znaczenie diagnozy o spektrum autyzmu dla wiedzy o sobie. Samoopis uczestników badania odnoszący się do omawianego zagadnienia został opisany kategoriami: „samowiedza o charakterze prorozwojowym”, „samowiedza powodująca zamęt tożsamościowy” oraz „samowiedza utrwalająca sposób myślenia o sobie”. Analiza i interpretacja materiału empirycznego świadczy o tym, że diagnoza o spektrum autyzmu jest znacząca dla samowiedzy badanych. Powyższe kategorie wskazują na istnienie trzech kierunków oddziaływania diagnozy o neuroatypowości: pobudzający do rozwoju, destabilizujący funkcjonowanie oraz ukazujący neutralny charakter diagnozy. Samoocenie uczestników badania w omawianym obszarze odpowiadają dwie kategorie: „samoocena osobista” oraz „samoocena kolektywna”. Samoocena osobista dotyczy wypowiedzi badanych, w których opisują oni samodzielną drogę do zdobywania informacji na swój temat, uwzględniając diagnozę o spektrum autyzmu. Samoocena kolektywna polega na tym, że osoby badane akceptują siebie oraz mają poczucie przynależności do grupy jednostek neuroatypowych. Ideał własnej osoby uczestników badania w odniesieniu do znaczenia diagnozy o spektrum autyzmu wyrażają dwie kategorie: „ideał własnej

osoby uwzględniający chęć dostosowania się do standardowego neurotypu” oraz „słabo zaznaczający się ideał własnej osoby”. Zdarza się, że badani wskazują na to, że nie akceptują diagnozy o spektrum autyzmu i związanych z nią konsekwencji. Bywa także tak, że osoby w spektrum autyzmu nie odczuwają potrzeby wprowadzania zmian w zakresie swego funkcjonowania oraz akceptują siebie jako jednostki neuroatypowe.

W wyniku analizy wypowiedzi osób badanych udało się wskazać, jak dorosłe osoby w spektrum autyzmu rozumieją znaczenie wiedzy o sobie oraz pełnione przez nią funkcje. Wyodrębniono następujące funkcje samowiedzy uczestników badania: informacyjną, diagnostyczną, kompensacyjną, tożsamościową oraz destabilizującą. Wiedza o sobie dorosłych osób z autyzmem pełni funkcję informacyjną, co oznacza, że osoby neuroatypowe potrafią dokonywać autoprezentacji. Funkcja diagnostyczna wiedzy o sobie wiąże się z tworzeniem przez jednostkę uporządkowanego zbioru informacji o sobie oraz wskazaniem podstaw do podjęcia pracy terapeutycznej. Wiedza o sobie jako narzędzie motywujące do rozwoju osobistego świadczy o jej funkcji kompensacyjnej. Wiedza o sobie pozwala na identyfikowanie siebie w odniesieniu do społeczności, a także może oddziaływać na poczucie własnej odrębności, co świadczy o jej funkcji tożsamościowej. Funkcja destabilizująca ukazuje negatywne oddziaływanie wiedzy o sobie dorosłych osób w spektrum autyzmu na ich psychikę, co może wzmacniać działania autodestrukcyjne.

Analiza i interpretacja materiału empirycznego pozwoliła ukazać, jak dorosłe osoby w spektrum autyzmu konceptualizują źródła wiedzy o sobie. Wyodrębniono następujące źródła samowiedzy uczestników badania: aktywność własna, opinie innych osób, porównywanie siebie z innymi ludźmi oraz diagnoza o spektrum autyzmu. Wiedza o sobie może być wynikiem autorefleksji osób autystycznych, co świadczy o aktywności własnej jednostki. Taki sposób konceptualizowania samowiedzy wiąże się z umiejętnością samoobserwacji. Podczas rozmowy z badanymi uwidaczniało się znaczenie oddziaływania społecznego na ich wiedzę o sobie. Oddziaływanie to może być rozumiane jako nadawanie etykiet osobom w spektrum autyzmu przez innych ludzi, co może powodować u nich wysoką bądź niską samoocenę. Ponadto wiedza o sobie badanych może być kształtowana poprzez uwzględnianie podobieństw i różnic z innymi osobami. Konfrontacje te nie zawsze są korzystne dla osób w spektrum autyzmu, co może mieć znaczenie dla ich samooceny. Samowiedza może także być wynikiem uwzględniania przez badanych diagnozy o spektrum autyzmu.

Odniesienie wyników badań do metaperspektyw

Fenomenograficzną procedurę dopełnia odniesienie uzyskanych wyników badań do metaperspektyw uwzględniających koncepcje wiedzy o sobie. Samowiedza jest istotnym elementem autokonceptcji osób z autyzmem oraz stanowi wieloaspektowy i dynamiczny konstrukt. Niniejsze badania ukazały, że aspekt biologiczny ma znaczenie dla samowiedzy osób ze spektrum autyzmu. Jednostki neuroatypowe konceptualizują wiedzę o sobie z wykorzystaniem informacji na temat profilu sensorycznego, możliwości i wyzwań związanych ze spektrum autyzmu, a także sposobów myślenia i postrzegania rzeczywistości (np. myślenie wizualne, schematyczne uczenie się). Jest to zgodne z ustaleniami K. Hurrelmana, który zwraca uwagę na zależność umiejętności samoregulacji

od uwarunkowań biologicznych³¹. W teorii socjalizacji podkreśla się znaczenie działań komunikacyjnych i interakcyjnych dla autokoncepcji jednostki³². Uzyskane wyniki badań świadczą o tym, że osoby w spektrum autyzmu mogą doświadczać trudności komunikacyjnych oraz zdarza się, że wycofują się z relacji z innymi ludźmi. Badani podkreślają, że chcieliby dokonać zmian w tym zakresie, jednak nie potrafią samodzielnie temu sprostać.

Według K. Hurrelmana samowiedza jest zależna także od czynników kulturowych³³. Osoby w spektrum autyzmu są grupą narażoną na społeczne wykluczenie. Choć w współczesnym świecie wzrasta świadomość społeczna oraz tolerancja wobec różnorodności, to odbieganie od standardu społecznego może narażać te osoby na praktyki dyskryminacyjne. Klaus Hurrelmann dostrzega znaczenie interwencji edukacyjnych w procesie socjalizacji jednostek³⁴. Oznacza to konieczność psychoedukacyjnego wsparcia osób w spektrum autyzmu w procesie budowania wiedzy o sobie. Uczestnicy badania podkreślali, jak istotne jest dla nich bycie osobą autystyczną. W związku z tym nasuwa się kolejny wniosek, że dzięki działaniom samorzeczników oraz stowarzyszeń i fundacji promujących self-adwokaturę, można wspierać procesy tożsamościowe u osób w spektrum autyzmu³⁵.

Rekomendacje dla praktyki

Na podstawie analizy i interpretacji materiału badawczego zaproponowano wnioski praktyczne, które są związane z procesem wspierania osób w spektrum autyzmu pod kątem budowania wiedzy o sobie.

1. Osoby w spektrum autyzmu mogą wymagać wsparcia w zakresie poznawania swoich właściwości fizycznych, emocjonalnych, intelektualnych i społecznych oraz wykorzystania tej wiedzy w różnych sytuacjach życiowych.
2. W procesie wspierania budowania samowiedzy przez osoby rozwijające się w spektrum autyzmu należy odnieść się do różnych obszarów wiedzy o sobie. Warto uwzględnić tematy związane z diagnozą o spektrum autyzmu. Dzięki wczesnej diagnozie osoby rozwijające się w spektrum autyzmu mogą budować tożsamość z uwzględnieniem swojego neurotypu.
3. Istnieje potrzeba uświadomienia osób w spektrum autyzmu na temat znaczenia samowiedzy dla ich funkcjonowania oraz o możliwości gromadzenia informacji o sobie.
4. Wspieranie budowania samowiedzy osób w spektrum autyzmu powinno odbywać się nie tylko w warunkach gabinetowych przez specjalistów, ale także w ich

³¹ K. Hurrelmann, *Struktura społeczna a rozwój osobowości. Wprowadzenie do teorii socjalizacji*, Poznań, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, 1994, s. 59

³² Ibidem, s. 64; 67

³³ Ibidem, s. 58–60

³⁴ Ibidem, s. 82–85

³⁵ D. Podgórska-Jachnik, D. Tłoczkowska, *Ruch self-adwokatów jako rozwijanie kompetencji zakresie rzecznictwa własnego osób z niepełnosprawnością intelektualną*, [w:] D. Podgórska-Jachnik (red.), *Problemy rzecznictwa i reprezentacji osób niepełnosprawnych*, Łódź, Wydawnictwo Naukowe WSP, 2009, s. 181–193

codzienności, tj. w domach rodzinnych, w placówkach oświatowych, w miejscu pracy. Należy uwrażliwić rodziny i bliskich osób autystycznych, w jakich obszarach mogą oni mieć trudności z konceptualizowaniem wiedzy o sobie i jaki to może mieć wpływ na ich codzienne funkcjonowanie.

- Osoby w spektrum autyzmu warto zrzęcać w grupach tzw. samorzeczników w celu podejmowania działań na rzecz egzekwowania przysługujących im praw, przeciwdziałania mechanizmom dyskryminacyjnym oraz w celu rozwoju u tej grupy samowiedzy i autonomii. Warto, aby interwencja psychoedukacyjna uwzględniała oddziaływanie na całe społeczeństwo oraz promowanie szacunku dla różnorodności.

Zakończenie

W artykule starano się ukazać w syntetyczny sposób rozumienie i definiowanie wiedzy o sobie przez dorosłe osoby w spektrum autyzmu. Podjęte badania odsłoniły nieznane dotąd aspekty dotyczące tego zagadnienia. Warto dodać, że uzyskane wyniki badań nie stanowią podstaw do generalizacji na całą populację osób w spektrum autyzmu. Przedstawioną typologię samowiedzy osób neuroatypowych należy traktować jako otwartą. Oznacza to, że zaprezentowane koncepcje mogą stanowić inspirację do dalszej eksploracji samowiedzy u tej grupy osób. Prezentowane badania nie są wolne od ograniczeń i nie wyczerpują wszystkich aspektów prezentowanego zagadnienia. Wyniki niniejszych badań ukazują potrzebę wspierania osób rozwijających się w spektrum autyzmu w procesie budowania samowiedzy, która będąc częścią autokoncepcji, sprzyja samorozwojowi i autonomii.

Bibliografia

- Babbie E. (2009), *Podstawy badań społecznych*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN
- Błęszyński J. (2019), *Samoocena autyzmu – jak osoby ze spektrum zaburzeń autyzmu odbierają autyzm*, *Badania netnograficzne*, „Logopedia Silesiana” 8(2019). DOI: 10.31261/LOGOPEDIASILESIANA.2019.08.07
- Capps L., Sigman M., Yirmiya N. (1995), *Self-competence and emotional understanding in high-functioning children with autism*, „Development and Psychopathology” 7. DOI: 10.1017/S095457940000638
- Carruthers P. (2013), *The Opacity of Mind – An Integrative Theory of Self Knowledge*, Oxford, Oxford University Press
- Denzin N. K., Lincoln Y. S. (2009), *Metody badań jakościowych*, tom 1 i 2, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN
- Dymkowski M. (1993), *Niepewność samowiedzy jak regulator zachowania*, Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego
- Farley A. J., Lopez B., Saunders G. (2010), *Self-conceptualization in autism: knowing one self knowing self-through-other*, „Autism” 14. DOI: 10.1177/1362361310368536

Frith U. (2004), *Autyzm – wyjaśnienie tajemnicy*, Gdańsk, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne

Hurrelmann K. (1994), *Struktura społeczna a rozwój osobowości. Wprowadzenie do teorii socjalizacji*, Poznań, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu

Kanar M. (2018), *Samowiedza osób ze spektrum autyzmu w kontekście teorii umysłu*, „Ogrody Nauk i Sztuk” 8. DOI: <https://doi.org/10.15503/onis2018.263.267>

Kanar M. (2019), *Samoświadomość w ujęciu kognitywnym a spektrum autyzmu*, „Progress” (5). DOI: <https://doi.org/10.26881/prog.2019.5.06>

Kawa R., Słowińska M., Pisula E. (2015), *Spostrzeganie siebie u osób z zaburzeniami ze spektrum autyzmu*, [w:] B. Szczupał, A. Giryński, G. Szumski (red.), *W poszukiwaniu indywidualnych dróg wspierających wszechstronny rozwój osób z niepełnosprawnością*, Warszawa, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej

Kielar-Turska M. (1992), *Jak pomagać dziecku w poznawaniu świata?*, Warszawa, Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne

Kozielecki J. (1986), *Psychologiczna teoria samowiedzy*, Warszawa, PWN

Lee A., Hobson R. P. (1998), *On developing self-concepts: a controlled study of children and adolescents with autism*, „Journal of Child Psychology and Psychiatry” 39

Levinson D. J. (1986), *A conception of adult development*, „American Psychologist” 41(1). DOI: <https://doi.org/10.1037/0003-066X.41.1.3>

Ławicka J. (2019), *Godność i prawo do bycia człowiekiem. O przemocy wobec dziewcząt i kobiet ze spektrum autyzmu*, „Metody Terapii” 7/2019

Marton F. (1981), *Phenomenography – describing conceptions of the World around us*, „Instructional Science” 10

Nichols S., Stich S. P. (2003), *Mindreading: An integrated account of pretence, self-awareness, and understanding other minds*, Oxford, Clarendon, Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/0198236107.001.0001>

Niedźwieńska A., Neckar J. (2012), *Poznaj samego siebie*, Warszawa, Wydawnictwo Academica

Norris J. E., Crane L., Maras K. (2020), *Interviewing autistic adults: Adaptations to support recall in police, employment, and healthcare interviews*, „Autism” 24(6). DOI: <https://doi.org/10.1177/1362361320909174>

Nowicka M. (2010), *Socjalizacja na lekcjach w klasach początkowych. Praktyki – przeszczerzenie – konceptualizacje*, Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek

O’Reilly M., Lester J. N., Muskett T. (2016), *Discourse/conversation analysis and autism spectrum disorder: Erratum*, „Journal of Autism and Developmental Disorders” 46(2), 360. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10803-015-2695-z>

Pasikowski S. (2015), *Granice teoretycznego nasycenia*, „Rocznik Lubuski” 41(1)

Podgórska-Jachnik D., Tłoczkowska D. (2009), *Ruch self-advokatów jako rozwijanie kompetencji w zakresie rzecznictwa własnego osób z niepełnosprawnością intelektualną*, [w:] D. Podgórska-Jachnik (red.), *Problemy rzecznictwa i reprezentacji osób niepełnosprawnych*, Łódź, Wydawnictwo Naukowe WSP

Reykowski J. (1970), *Obraz własnej osoby jako mechanizm regulujący postępowanie*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 3, 48

Scheeren A. M., Begeer S., Banerjee R., Meerum Terwogt M., Koot H. M. (2010), *Can you tell me something about yourself?: Self-presentation in children and adolescents with high functioning autism spectrum disorder in hypothetical and real life situations*, "Autism" 14(5). DOI: <https://doi.org/10.1177/1362361310366568>

Vickerstaff S., Heriot S., Wong M., Lopes A., Dossetor D. (2007), *Intellectual ability, self-perceived social competence, and depressive symptomatology in children with high-functioning autistic spectrum disorders*, "Journal of Autism and Developmental Disorders" 37. DOI: 10.1007/s10803-006-0292-x

Zahavi D. (2010), *Complexities of self*, "Autism" 14

Zaręba E. (1998), *Eksperymenty i próby eksperymentalne w pedagogice*, [w:] S. Palka (red.), *Orientacje w metodologii badań pedagogicznych*, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego

Źródła internetowe:

Centrum Badania Opinii Społecznej (2021), *Społeczny obraz autyzmu. Raport z badań ilościowych*, https://www.cbos.pl/PL/publikacje/news/2021/12/dane/Spoeczny_obraz_autyzmu-styczen2021.pdf, [data dostępu: 04.01.2024]

Światowa Organizacja Zdrowia (2008), *Międzynarodowa Statystyczna Klasyfikacja Chorób i Problemów Zdrowotnych, ICD-10*, <https://stat.gov.pl/Klasyfikacje/doc/icd10/pdf/ICD10TomI.pdf>, [data dostępu: 03.01.2024]

Światowa Organizacja Zdrowia (2019), *Międzynarodowa Statystyczna Klasyfikacja Chorób i Problemów Zdrowotnych, ICD-11*, <https://icd.who.int/en>, [data dostępu: 03.01.2024]